

СТАНОВЛЕННЯ ПРИСВІЙНОГО ЗАЙМЕННИКА ТРЕТЬОЇ ОСОБИ МНОЖИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглянуто функціонування присвійних займенників третьої особи множини *їх* і *їхній* в українській мові XIX–XXI ст. Дослідження здійснено на базі Генерального регіонально анотованого корпусу української мови. До 1870-х рр. варіант *їхній* не зафіксовано в текстах корпусу і до початку XX ст. його вживали мало. У 20–30 рр. варіант *їхній* стає значно поширенішим у літературі, словники XX ст. його підтримують і він закріплюється в узусі. На початку XXI ст. спостерігаємо збільшення частки вживання присвійного займенника *їх* у нехудожніх текстах, хоч основним варіантом залишається *їхній*, у художніх текстах *їхній* також домінує.

Ключові слова: граматика української мови, історичний розвиток, корпус, статистика, присвійний займенник.

Присвійний займенник 3-ої ос. мн. *їхній* у східнослов'янських мовах з'явився пізно і був по-різному сприйнятий українською, російською та білоруською літературними нормами: в українській і білоруській мовах займенник *їхній* був кодифікований, а в російській літературній мові не закріпився і часто вживається як маркер неграмотної мови¹. У сучасній українській мові присвійні займенники *їх* та *їхній* уживають як варіанти, причому бажаним з погляду літературної норми вважається новий варіант — *їхній*.

Статтю присвячено дослідженню вживання присвійних займенників *їх* та *їхній* в українській літературній мові XIX–XXI ст. у текстах різних функціональних стилів з огляду на історію унормування *їх/їхній*, а також на ті чинники, що в різні часи впливали на цю варіативність. Дослідження здійснено на матеріалі Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК: ucorpus.org), який містить художні, наукові, публіцистичні та ін. тексти 1818–2018 рр. з усіх регіонів України і багатьох країн діаспори; обсяг корпусу — 200 млн словоформ. У корпусі ми шукали сполучення *їх* у значенні присвійного займенника з будь-яким іменником і порівнювали з кількістю сполучень слова *їхній* з іменником у тих самих текстах. Так було проаналізовано вживання присвійних займенників третьої особи множини в творах 35 авторів XIX — першої половини XX ст. Текстів другої половини XX — поч. XXI ст. у корпусі значно більше, тому для цього періоду було обрано іншу методику дослідження: проаналізовано варіативність *їх/їхній* у межах 26 частотних вільних сполучень присвійного займенника з іменни-

¹ Добрушина Е. Р., Сичинава Д. В. Кочующая норма, или Микродиахронические происхождения слова *ихний* в русском, украинском и белорусском языках // Вопр. языкознания. — 2015. — № 2. — С. 41–54.

ком, причому обрано іменники різної стильової належності, також досліджено динаміку варіативності *їх/їхній* у межах певних сталих словосполучень.

Автори XIX ст. вживали займенник *їхній* дуже рідко. Не знайдено жодного прикладу вживання *їхній* у творах Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, А. Свидницького, Марка Вовчка, О. Стороженка, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, В. Стефаника. Займенник *їхній* з'являється в текстах корпусу з другої половини XIX ст. При основному варіанті *їх* випадки вживання слова *їхній* трапляються у творах І. Франка, П. Мирного:

«— Гей діти, — озвався він до монголів *їхньою* мовою — далі на них!» (І. Франко, «Захар Беркут», 1882); «Нам не спадає навіть на думку дошукуватися автора кожної поодинокі пісні, а щодо *їхньої* хронології, то тільки великі історичні періоди залишають на них свої специфічні риси» (І. Франко, «Як виникають народні пісні», 1887); «<...> Нове покоління <...> піднесло претензії до польської народності і намагалося висунути претензії до *їхньої* релігії, засудивши її» (І. Франко, «Семітизм і антисемітизм в Галичині», 1913). «<...> Їм страшно було подумати: що, не дай боже, як стрінуться *їхні* мутні від страху та жалю очі з її очима» (П. Мирний, «Хіба ревуть воли як ясла повні», 1875); «Гриць тільки роззявить рота та дивується на вільне веселе життя товариства, на *їхні* забавки та всякі заміри» (П. Мирний, «Повія», 1884).

У 1880-90-ті рр. окремі приклади вживання займенника *їхній* знаходимо в творах О. Кониського, Дніпрової Чайки, Л. Старицької-Черняхівської, Б. Грінченка, М. Драгоманова, У. Кравченко, Т. Зіньківського, І. Гавришкевича, О. Кобилянської — переважно це художні твори.

Михайло Старицький першим з авторів у корпусі майже однаково часто вживає обидва займенники:

«[Дмитро] <...> А жалошів — у *їх печінках* не було звіку!» («Не судилось», 1881), «[Михайло] А як я не схочу *їхнього рятунку?*» (там же), «[Устя] А проклинав як: щоб і халера, і чума на *їх голову*, щоб виздыхали цілим кодом!» («За двома зайцями», 1883), «[Голохвостий] <...> А вони заклали сібе в голову, що я на *їхніх дочок* задививсь» (там же), «З правого боку — кінці лаштунків. Середина — вільний для акторів і *їх виступів* прохід» («Талан», 1893), «[Маринка] <...> Та я *їхнього й мізинця* не стою!» (там же, 1893), «[Лучицька] (збентежено). Тікати, тікати звідсіля! Няню! Беріть <...> тільки мою шкатулку <...> а *їхнього* — *ні рубця* <...> » (там же), «Він вимагав <...> не видирати від оборонців своєї країни *їх права*, не знущатися *над їх святою вірою* <...> » («Облога Буші», 1894), «Він зна цей народ <...> не чіпайте тільки *їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв*, — і вони на свої перса дужі здіймуть увесь тягар наскоків хижого азіата» (там же), «[Андрій] <...> Нагнали ми холоду бузувірам, поплондрували *їх кубла*» («Маруся Богуславка», 1899), «А де ж пробуває те чудо? [Мурза] В Богуславі <...> дочка *їхнього мuedзина* <...> » (там же).

У листах, публіцистичних та прозових творах Лесі Українки знайдено 29 уживань присвійного займенника *їхній*, наприклад:

«<...> Хоч я через ті хвили разів зо два здорово напилась гірко-солоні води, але зате хвили так славно несуть і колишуть, що можна їм простити *їхні*

бридкі жарти) («Листи», 1870), «Коли б ви знали, як мені обридли усі лікарі і їхні ліки» («Листи», 1890), «<...> Дехто з них кидав побіжний погляд на Софію, вона ж сиділа, гордо здійнявши голову, так, мов її зовсім не обходили ні паничі, ані їхні погляди» («Жаль», 1893), «Ось коротенька записка, сама перша, писана в початку *знайомості їхньої*» («Голосні струни», 1897), «Хвалою стрічають його задні товариші, бо він віддалив хвилину *черги їхньої*, і він марить, що він *проводар їхній*» («Примара», 1905), «<...> Служниця кілька раз викликала пані в малу кухоньку, через яку і я переходила, бо то був єдиний хід в *їхню господу*» («Розмова», 1908).

Варіант *їх* письменниця вживала частіше (93 рази), а в публіцистичних працях — майже тільки його:

«Се ж його рідне село, а дівчина — *їх сусідка*» («Лелія», 1890), «Запевне, Ви маєте право і навіть повинні критично дивитись на українців, *їх мову і працю*» («Листи», 1893), «Обличчя тих людей були виразно орієнтального типу, *їх чорні гострі очі* пильно оглядали всі речі в кімнаті» («Жаль», 1893), «Тільки *одна із їх сім'ї* (жінка меншого брата) не держалась *їх віри*» («Листи», 1895), «Чи не пора ж нам, товариші, взяти хоч яку частку *їх праці* на себе?» ([Лист до товаришів], 1895), «Там стояли: молитовник, «краткий катехизис», закон божий, «задачник», арифметика та скільки тоненьких букварів, я забула ймення *їх авторів* — все якісь невідомі» («Волинські образки. 1. Школа», 1895), «А що вийшло з *їх пропаганди?*» («Не так ті вороги, як добрії люди», 1897), «Вони гомоніли все тихше і тихше, і з *їх гомону* виникала пісня, безнадійна і хмура, як туманна ніч на морі» («Голосні струни», 1897), «У паночки були чудові чорні очі, немов оксамитні, *їх погляд* міг би бути глибокий, тихий» («Над морем», 1898), «Кобиланська, може вважатися наступником Федьковича, він так само, коли ще й не більше, близький до селян, до *їх мови і світогляду*» («Писателі-русини на Буковині», 1899), «Ви знаєте, я люблю Ваші наукові твори, хоч я і кругла профанка в таких матеріях. Я люблю *їх стиль, їх тон*» («Листи», 1905), «<...> Давні люди уявляли собі, що той «утрачений рай» не зник зо світу, а існує-таки десь, на землі чи на небі, і в *їх часи*, та й існуватиме вічно» («Утопія в белетристиці», 1906).

У творах Михайла Коцюбинського знайдено 30 прикладів уживання слова *їхній*, напр.:

«— Ти працюєш для *їхнього* добра, для *їхньої* користі, а вони тебе в хату не пускають, варвари!» («Для загального добра», 1895), «А хто перекаже отцю-неньці про смерть *їхнього* сина, хто потішить бідну жінку, діточок дрібних?» («На крилах пісні», 1895), «<...> Пригортає він її, розмовляє про *їхнє* весілля, спільне життя» («Пе коптьор», 1896), «Всю *їхню* красу й тепло забрала ота <...> мачуха Маріцца» («Відьма», 1898), «Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з *їхнім*» («Дорогою ціною», 1901), «Вони знищили *їх* царство, зруйнували *їхні* оселі, *їхнє* добро, цвітущий, як квітка, край обернули в пустиню» («В путях шайтана», 1902), «Може, то не Естерка говорить, а *їхня* доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність» («Він іде», 1906), «Побачить жінку і *їхнє* життя, згадають колишнє» («В дорозі», 1907), «Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і *їхні діти*» («Дебют», 1909), «Люди плакали і кричали, а мені лицемірними здались

і їхні жалі, і страх злочину» («Лист», 1911), «Дикі, пристрасні сварки, як злива, розсікали їхнє життя» («Сон», 1911), «Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків» («Тіні забутих предків», 1911).

Однак у нього також переважає варіант *їх* у значенні присвійного займенника у творах 1891–1912 рр. (63 вживання).

У словнику Б. Грінченка займенник *їхній* подано як варіант до основного присвійного займенника *їх*: «Їхній, -я, -с. = Їх»². На початку ХХ ст. обидві форми вже широко вживаються як варіанти не лише в художній літературі, а й у багатьох публіцистичних і наукових текстах М. Драгоманова, М. Аркаса, С. Петлюри, С. Єфремова, В. Степанківського, Н. Кибальчич, А. Кашенка, у газетах «Діло», «Краківські вісті» та ін.

У художніх і публіцистичних творах В. Винниченка 1902–1924 рр. зафіксовано 66 сполучень присвійного займенника *їх* з іменником, однак переважає варіант *їхній* (370 сполучень):

«Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їхніх руках, а вони у його» («Біля машини», 1902), «<...> Вона й на мізинний палець не вважа на їхнє благородство і не потребує їхнього товариства» («Контрасти», 1903), «<...> Стали ходити якісь чутки між селянами, ніби скрізь встають мужики на панів і одбирають собі їхню землю» («Салдатики!», 1903), «Прикажчик сердито, лаючись, почав вишукувати серед купи пашпортів їхні документи» («Раб краси», 1906), «На їхніх лицях, уважних і серйозних, написано співчуття» («Темна сила», 1906), «Не солодкий їхній хліб, але, що ж маєш робити» («Купля», 1909), «Сьогодні так думають, а завтра винайшли щось нове, і всі їхні рішення к чорту» («Чесність з собою», 1911), «<...> Я за мізерний гонорар згодився вести справи їхнього товариства» («Записки Кирпатого Мефістофеля», 1917), «Їхня душа, їхня свідомість, як і їхня мова були покалічені царизмом» («Відродження нації», 1920), «А Машина зовсім не безглузда коробка, їхні голови — безглузді коробки!» («Сонячна машина», 1924).

Займенник *їх* трапляється також і в ранніх, і в пізніх творах В. Винниченка. Певну динаміку можна помітити на рівні фразеології: у виразах *дивитися* (зиркнути, глянути) в *їх бік* у 1902–1905 рр. Винниченко вживає тільки займенник *їх*, в іншому творі (1910 р.) такий вираз зафіксовано зі словом *їхній*: «Наталя Павлівна (неспокійно дивиться в їхній бік). Панове, наливайте чарки!» («Брехня», 1910).

У 1920-ті рр. кодифікацію займенника *їхній* як нормативного варіанта активно обговорюють у мовознавстві. Так, М. Сулима пише: «Таку саму роль, як і присвійний прикметник, має в українській фразі і прикметник *їхній*, буваючи замість родового “їх” (від слова “вони”) <...> Можливо, що слово “їхній” зайшло в українську мову з народної російської, де часто вживають “ихний, ихный, ихной”. Та хоч би це й справді так, слова *їхній* бракувати не можна; воно бо дуже добре узгоджене з українською тенденцією вживати не родового приналежності іменника, а однакового з ним кореня присвійного прикметника»³. Російсько-український академічний словник 1924–1933 рр. (А. Кримський, С. Єфремов) уже подає *їхній* як перший варіант: «их, мест.

² Грінченко Б. Словарь української мови : В 4 т. — К., 1996. — Т. 2. — С. 200.

³ Сулима М. Українська фраза. — 1928. — <https://r2u.org.ua/node/186>.

притяж. — їхній, (реже) їх»⁴, хоч О. Синявський ще 1941 р. зауважує, що займенник *їхній* новий і не є загальновживаним: «А щодо подекуди вживаного ще прикметника *їхній* (їхні звичаї), то слід сказати, що це недавній новотвір: його ми не бачимо ні в старіших записках народньої мови, ні в давніших письменників, напр., у Шевченка слова *їхній* зовсім нема, а є тільки конструкції з родовим: *їх слава, їх лютії очі* і т. ін.»⁵.

У 20–30-ті рр. важко виділити загальну тенденцію у вживанні займенника *їхній* — одні автори підтримують нову норму, інші тримаються старої і варіюють *їх* і *їхній*, віддаючи перевагу варіанту *їх* (див. табл. 1). Інколи спостерігаємо зміни в тактиці вживання *їх/їхній* у процесі розвитку індивідуального стилю письменника. Наприклад, Валер'ян Підмогильний, за даними корпусу, у творах 1918–1921 рр. уживав і *їх*, і *їхній*:

«Після аборту в *їх відношення* вкралось недовір'я і підозріння» («Добрий Бог», 1918), «<...> Стріляв із кулемета й забив *їхніх* чоловік з шість» («Гайдамака», 1918), «Він чекав *їх появи* з напруженням, завмираючим серцем» («Ваня», 1919), «Тепер *їхні сліди* червоніли перемогою» («Повстанці», 1920), «<...> Падали, підірчавлені кулеметами й роздерті гарматами, і *їх тіло*, що боялось заліза, було важке, мов купа каміння» («Комуніст», 1921).

У його текстах 1922–1928 рр. уживається вже тільки займенник *їхній*:

«*Їхні погляди*, врешті, зустрілись, здивований начміліції перестав сміятися» («Іван Босий», 1922), «І от, голодний, без грошей, без харчів, я сиджу під жовтими деревами, й на мене стелиться *їхній мертвий лист*» («Проблема хліба», 1922), «*Їхній бравий отаман* гречно промовив над руїнами: — Панове, тут трапилась невеличка паніка» («П'ятдесят верстов», 1923), «*Жінки їхні* померли, діти теж померли чи розбіглись, хату продано за два пуди ячменю» («Син», 1923), «*Їхні обличчя* сміялися, удари були болючі, а братерські» («Третя революція», 1925), «Левко, студент-сільськогосподарник з *їхнього ж села*, теж сидів коло них і живився» («Місто», 1928), «За три тижні, відколи вони познайомились, *їхні відносини* установились на певному ступені» (там же).

У творах В. Підмогильного 30-х рр. знову з'являється варіативність *їх/їхній*:

«— Я теж не підтримую *їхньої теорії*» («Невеличка драма», 1930), «— Я не здогадуюсь про *їх призначення*» (там же), «Дівчина зневажала *їх за їхню певність*, але з наївною хитрістю *їхні послуги* використовувала» (там же), «Продавці таки й справді сміються за *їх спиною*» (там же), «Діти починають здаватися вам моральними каліками, вашою ганьбою, і ви з жахом думаєте про *їхнє майбутнє*» («Повість без назви», 1934), «Головні й найзліші вороги нашого життя — звичка і мета. Перша примушує нас зовсім не пізнавати вражень від речей, які нас звичайно оточують, друга — пізнавати ці враження лише службово, у *їх відношенні* до уявної речі, яка невідомо чи здійсниться для нас коли-небудь» (там же).

⁴ Російсько-український словник.— 1924–1933. Т.1–3 (А–П). — К., 2007. — https://r2u.org.ua/html/krym_details.html

⁵ Синявський О. Н. Норми української літературної мови. — 2-е вид. — Л., 1941. — С. 236.

Таблиця 1

Вживання присвійних займенників <i>їх</i> і <i>їхній</i> у текстах 20–30-х рр.			
Автор	<i>Їх</i> +іменник (одиниць)	<i>Їхній</i> +іменник (одиниць)	Частка вживання <i>їхній</i> (%)
Микола Зеров	82	10	11
Богдан Лепкий	246	42	15
Катря Гриневичева	17	4	19
Віктор Петров-Домонтович	94	32	25
Галина Орлівна	14	9	39
Андрій Чайковський	84	63	43
Майк Йогансен	20	68	77
Андрій Головко	6	20	77
Юрій Смолич	38	172	82
Володимир Винниченко	66	370	85
Валер'ян Підмогильний	30	170	85
Гео Шкурупій	3	34	92
Олесь Досвітній	1	17	94
Олесь Донченко	3	55	95
Микола Хвильовий	3	69	96
Іван Багряний	10	409	98
Василь Королів-Старий	0	34	100
Іван Микитенко	0	34	100

У післявоєнний період виходить кілька словників, які по-різному нормують уживання присвійних займенників *їх* і *їхній*. Так, «Українсько-російський словник» (1953–1963) маркує слово *їхній* як розмовне, хоча наводить літературний приклад: «У *їхній* стороні й зимою сонце» (Леся Українка) (це може пояснюватися впливом літературної норми російської мови). «Російсько-український словник» (1969) подає *їхній* як основний варіант і *їх* — як другий. У 1970 р. з'явилося перше видання праці Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо», що мала кілька перевидань і справила великий вплив на суспільні уявлення про літературну норму української мови. У ній письменник наголошував: «Займенник *їх* <...> трапляється іноді й у функції присвійного займенника, тотожного до займенника *їхній*: “На *їх* окраденій землі” (Т. Шевченко). Проте нині в художній літературі й живому народному мовленні перевага надається присвійному займеннику *їхній* <...> Щоб уникнути зайвого паралелізму, який не поширює наших мовних можливостей, а, навпаки, створює плутанину, краще в нашій поточній усній і писемній мові додержуватись присвійного займенника *їхній*»⁶, хоча сам автор не завжди цього дотримувався:

«В *їх* поглядах була безкрая нудьга і вічне здивування <...>» («Смерть», 1927), «Кожне його слово коливає терези *їх настрою*» (там же), «Мозок йому тільки приймав слова, не розбираючи *їх значення*, і недбало відкла-

⁶ Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. — К., 2010. — С. 159–160.

дав їх кудись набік, а просто перед ним стояло оголене, болючо-реальне, страшне в своїй правді: мати хвора на рак («За ширмою», 1957); див. також: «Та треба ж було бачити їх подив і, кінець кінцем, радість, захоплення, нестяму, коли я, відкривши гусла, став перебирати по струнах» (Г. Квітка-Основ'яненко «Пан Халявський», пер. з рос. Б. Антоненко-Давидович, 1956), «Забув їх фамілії: щоб відрізнити, назову одного Азенко, а другого Букенко» (там же).

Одинадцятитомний «Словник української мови» (1970–1980) містить тільки статтю для слова *їхній* і взагалі не фіксує форми *їх* у значенні присвійного займенника (такі значення подано для форм *його* і *її* у статтях «Він» і «Вона», але жодних даних про подібне вживання *їх* у статті «Вони» в СУМ немає, і, мабуть, це не випадкове випущення). «Словник української мови» у 20-ти томах (з 2010 р.) подає *їх* у значенні присвійного займенника (у статті «Вони»); таке вживання *їх* позначене як розмовне, хоча наведені приклади (з віршів І. Франка, Лесі Українки, Б.-І. Антонича) належать до високого художнього стилю. Сучасний чотиритомний «Російсько-український словник» (2011), як і «Російсько-український словник» (1969), подає для російського *их* два переклади: «їхній, *реже* їх», що, як побачимо далі, найточніше відповідає корпусним даним. У праці «Теоретична морфологія української мови» обидва варіанти (*їхній*, *їх*) є в переліку присвійних займенників ⁷.

Деякі редактори у справі нормування *їх/їхній* заходили так далеко, що замінювали присвійне *їх* на *їхній* у перевиданнях творів авторів XIX ст. Унаслідок звиряння з прижиттєвими виданнями такі правки виявлено у творах О. Стороженка «Дорош» і «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа» (1863) (*їх* виправлено на *їхній* у двотомному виданні творів 1957 р. і в подальших перевиданнях), у сучасних виданнях праці І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу» (1876) (видавництво «Обереги», 1992, 1993, 2003 рр.). Редаговані тексти виходили в популярних антологіях художньої прози XIX ст. Тексти з цих ненаукових перевидань доступні в інтернеті без жодних застережень і поширюють хибні уявлення про стару норму української мови.

Останнім часом у ЗМІ та в інтернеті часто можна натрапити на рекомендації пуристів уникати вживання *їх* у присвійному значенні як нібито невластивої українській мові форми. Те, що Антоненко-Давидович формулював як стилістичну рекомендацію, дехто розглядає вже як єдину норму.

Для чотирьох періодів (1945–1969, 1970–1990, 1991–2004, 2005–2018 рр.) нами було здійснено порівняльний аналіз відносної частотності сполучень присвійних займенників *їх* та *їхній* з двома групами іменників: 1) іменники, які широко вживаються в текстах різних стилів: *життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага* та 2) іменники, що вживаються переважно в нехудожніх текстах: *зміст, значення, основа, функціонування, частка, форма, назва, природа, сутність, наявність, структура, власник, вартість*. Ці слова були вибрані з найчастотніших сполучень займенників *їх* та *їхній* з іменником (за ГРАК).

У корпусі 1945–2018 рр. знайдено 7969 сполучень займенників *їх* та *їхній* зі словами *життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага* (див табл. 2).

⁷ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / За ред. І. Вихованця. — К., 2004. — С. 203.

Таблиця 2

Сполучення присвійних займенників <i>їх</i> та <i>їхній</i> зі словами <i>життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага</i> в текстах різних періодів і жанрів у складі ГРАК									
Роки	Усі тексти			Художні тексти			Наукові, офіційні та публіцистичні тексти		
	<i>Їх</i> +іменник (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1945-1969	258	746	74	190	670	78	51	52	50
1970-1990	201	1479	88	131	1389	91	41	54	57
1991-2004	209	1160	85	67	688	91	119	340	74
2005-2018	693	3223	82	136	1582	92	956	2166	69

Відносна частка варіанта із займенником *їхній* у таких сполученнях протягом дослідженого періоду зростає. Найбільшою є частка варіанта із займенником *їхній* у художніх текстах: тут його частотність значно зростає між 1945–1969 і 1970–1990 рр. і залишається високою в текстах сучасного періоду. В публіцистичних, офіційних і наукових текстах також переважає варіант із займенником *їхній*, але його частотність порівняно з варіантом з *їх* є меншою, ніж у художніх текстах; значне зростання кількості сполучень з *їхній* у нехудожніх текстах спостерігаємо пізніше: між 1970–1990 і 1991–2004 рр. В останній період (2005–2018 рр.) частка відмінюваного варіанта в нехудожніх текстах зменшується. Кількість *їхній* також є трохи меншою у західноукраїнських регіонах, ніж у центральноукраїнських (див. табл. 3, 4); у західноукраїнських текстах також спостерігаємо зростання частки варіанта *їхній* у цілому і зменшення її в сучасних текстах нехудожніх жанрів.

Таблиця 3

Сполучення присвійних займенників <i>їх</i> та <i>їхній</i> зі словами <i>життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага</i> в текстах центральних регіонів (Полтавська, Черкаська, Кіровоградська обл.) у складі ГРАК									
Роки	Усі тексти			Художні тексти			Наукові, офіційні та публіцистичні тексти		
	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1945-1969	46	171	79	32	165	84	10	3	
1970-1990	24	367	94	17	269	94	5	6	
1991-2018	46	315	87	20	210	91	24	80	77

Таблиця 4

Сполучення присвійних займенників <i>їх</i> та <i>їхній</i> зі словами <i>життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага</i> в текстах західних регіонів (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська обл.)									
Роки	Тексти різних жанрів			Художні тексти			Наукові, офіційні та публіцистичні тексти		
	<i>Їх+іменник</i> (од.)	<i>Їхній+імен.</i> (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх+імен.</i> (од.)	<i>Їхній+імен.</i> (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх+імен.</i> (од.)	<i>Їхній+імен.</i> (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1945-1969	43	94	69	8	56	88	26	24	50
1970-1990	54	286	84	26	244	90	9	25	74
1991-2018	234	947	80	48	549	92	155	258	62

Зростання частотності варіанта *їхній* у сполученнях з іменниками групи *життя, око, обличчя* та ін. у складі сталих словосполучень відбувається повільніше. Наприклад, частотність займенника *їхній* у виразі *на їхню думку* збільшується не так швидко, як у вільних словосполученнях (пор. табл. 3 і 5). За даними корпусу ГРАК, частка варіанта *на їхню думку* в сучасних текстах становить тільки 70%, а частка *їхній* у найчастотніших вільних словосполученнях — понад 80%.

Таблиця 5

Частотність фразеологічних варіантів <i>на їх думку</i> та <i>на їхню думку</i> в текстах різних років			
Роки	<i>На їх думку</i> (од.)	<i>На їхню думку</i> (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1917-1932	15	11	42
1933-1969	49	32	40
1970-1990	25	53	68
1991-2018	168	400	70

Розглянемо інші подібні приклади.

Їх/їхня милість. У виразі *їх/їхня милість* і под. (*їх/їхня величність, високість, світлість, ясновельможність, превелебність, преподобіє*, тощо) до 50–60 років ХХ ст. живається переважно форма *їх*:

«Панове ксьондзи добре знають святе письмо і на кожний случай приведуть textum, а од того пильно уникають, що *їх милостям* очі виїда» (М. Костомаров «Украинские сцены из 1649 года», 1840-і рр.), «Мого письма до князя, *їх милості*, вистарчить, що його візьмуть не лише до школи, але і до бурси» (А. Чайковський «Сагайдачний», 1929), — «Колесом ставайте, люди добрі, колесом, дітоньки любі, — тихо там, добре слухайте, що *їх милості*, люди царські читатимуть» (Б. Лепкий «Батурин», 1927), «З *їх милостей* (шляхти) хто хоче і як хоче, нехай вірить» (М. Голубець «Велика Історія України», 1935), «— Не знаю, чи *їх величність* сьогодні приймас» (О. Штейгер

«Мандрівка до моря», пер. з нім. Я. Прилипка, 1963), «Так, так, виходить, їх *преподобіє* прибули» (Ю. Дольд-Михайлик «У чорних лицарів», 1964).

У період 60–90-х рр. у виразах на зразок *їх/їхня милість* ще часто вживається *їх* (але вже поряд з *їхній*):

«<...> *Їх величність* так розгнівилася, що ладна з’їсти не тільки тих ослушників, а й Академію, що їх навчала, й народ, з якого вийшли» (В. Шевчук «Григорій Сковорода», 1969), «— А ще мені казав Альфонсо, що *їх високість* герцог зовсім не герцог, а чарівник» (В. Росін, В. Суслів «Дивовижна одісея Феді Кудряша», 1969), «Тільки раз на рік приїздить *їх світлість!*» (І. Пільгук «Дуби шумлять», 1970), «Тільки-но *їх превелебність* пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо» (В. Гюго «Собор Паризької Богоматері», пер. з фр. П. Тернюк, 1976), «Носенко прожив у Полтаві три дні і дав клятвену обіцянку знову приїхати, якщо “*їх милість* Іван Петрович дасть на це згоду”» (Б. Левін «Видно шляхи полтавської», 1984), «Ми всі думали, що ти вже давно загинув, *їх милість* буде дуже радий тебе бачити» (Е. Барроуз «Тарзан та його звірі», пер. з англ. Ю. Покальчук, 1989), «<...> *Їх світлість* диктатор пан Петрушевич сказали, що я зірвав переговори з поляками» (Є. Куртяк «Спалені обози», 1990), «Коли б не *їх величність*, то й зовсім життя не було б» (Ю. Мушкетик «Гетьманський скарб», 1993).

У текстах ХХІ ст. знайдено лише один приклад з варіантом *їх*:

«А ще через два дні дворецький доповів, що просять прийняти *їх ясновельможність* граф Аристарх Михалович Долганов» (В. Лис «Діва Млинища», 2016).

Варіант *їхня милість* (*величність*, *світлість* тощо) вперше зафіксовано у творах Володимира Винниченка, він у всіх таких сполученнях послідовно вживає *їхній*:

«*Їхня величність*, петроградська демократія також схаменулась» («Відродження нації», 1920), «Як гадають *їхня світлість*? *Їхня світлість*, принцеса Еліза, гадає, що дещо з цього буде» («Сонячна машина», 1924), «Ах, ну от якраз: *їхня ясновельможність* <...>» («Сонячна машина», 1924).

Регулярно варіант зі словом *їхній* починає вживатися в текстах з 60-х років:

«— Ребе Гершко <...> орендар *їхньої милості* <...> потрібний чоловік» (М. Старицький «Останні Орли», пер. з рос. М. Шумило, Є. Михайлюк, 1968), «Таж ту кімнату років п’ять уже не відчиняли — відтоді як померли *їхня світлість*» (О. Уайльд «Портрет Доріана Грея», пер. з англ. Р. Доценко, 1968), «Хай *їхня величність* належно поцінує цю здатність веронців» (П. Загребельний «Євпраксія», 1974), «Присутні були *їхня ясновельможність* князь і княгиня Петроварадинські» (В. Теккерей «Ярмарок суєти», пер. з англ. О. Сенюк, 1979), «— Залишаться, мабуть, на завтра “*їхні милості*”» (М. Івасюк «Балада про вершника на білому коні», 1979), «Дурні, останні дурні — і він, і колишній київський генерал-губернатор, і навіть сам *їхня величність* Микола II» (Р. Самбук «Останній заколот», 1989), «Спершу

за відкупну, а хто не мав чим заплатити, тих *їхня високість* згодом звільнили задарма» (О. Авраменко «Принц Галлії», 1991).

У текстах ХХІ ст. у виразах на зразок *їх/їхня милість* частіше вживається варіант з *їхній*:

«— *Їхня милість* бажають розважитися, — роздумливо пробубонів він» (Г. Л. Олді «Пасербки восьмої заповіді», 2005), «— *Їхня ясновельможність* чекають на вас, поважний Алонсо» (С. Батурин «Саги Терри», 2006), «— *Їхня милість* говорить про уславлену співачку, яка завжди має слугувати для тебе зразком» (Ж. Санд «Консуело», пер. з фр. В. Бойко, 2011), «— *Їхня милість* пан батько вчили мене битися, — гордовито заявив малий» (Дж. Мартін «Борва мечів», пер. з англ. В. Бродовий, 2015), «Я згоден засвідчити свою пошану *їхнім милостям* <...>» (К. Когтянц «Облога Белза», 2017).

Тряця *їх/їхній матері*. Вираз *тряця* (*лихо, ковінька, сто чортів* тощо) *їх/їхній матері* у текстах ХІХ — першої половини ХХ ст. вживається тільки зі сполученням *їх матері*:

«— Так *тряця ж їх матері!* От їм дуля під ніс» (Г. Квітка-Основ'яненко «Конотопська відьма», 1833), «Герасим. Оце гарно <...> А *сто чортів їх матері* — хазяйського сина і в хату не закликали!» (І. Карпенко-Карий «Сто тисяч», 1889), «<...> Були, *лихо їх матері*, обидва гарні, як намальовані» (І. Нечуй-Левицький «Київські прохачі», 1901), «Ну, да, бо панам, *сто бісів їх матері*, раз у раз дешевше уступають» (В. Винниченко «Краса і сила», 1902), «А дивись, батьку, як українізуємо німців! — каже Григоріїв, посміхаючись. “Покинь, Олексю, шкода пісні!” Ні, хай співають та вчать-ся, *ковінька їх матері*» (В. Петрів «Спомини з часів української революції 1917–1921», 1931), «Але, *різун їх матері*, нащо його той лемент робити» (У. Самчук «Волинь», 1937), «— А не знають, *тряця їх матері*, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує» (О. Довженко «Ніч перед боєм», 1942).

Уперше зафіксовано займенник *їхній* уцьому виразі 1944 р.:

«— Пропав світ! Не дадуть віку спокійно дожити. Ой, не дадуть <...> А цибагий понуро: — *Тряця їхній матері!*» (І. Багряний «Тигролови», 1944).

У сучасних текстах уживані обидва варіанти:

«Було їх четверо, *тряця їх матері*, а тепер живим зостався тільки один, та й то старий» (Г. Сенкевич «Хрестоносці», пер. з пол. С. Ковганюк, 1960), «Щоднини допит, і кінця тому немає. Краще б нас уже, *тряця їхній матері*, засудили й не марудилися з нами» (Я. Гашек «Пригоди бравого вояка Швейка», пер. з чеськ. С. Масляк, 1970), «Одне слово, набирає спершу він повен рот та як цвіркне на неї! А тоді вона на нього, і так по черзі, *тряця їхній матері!* Ви б на них тільки поглянули!» (Дж. Д. Селінджер «Над прірвою у житті», пер. з англ. О. Логвиненко, 1984), «Матісові розбійники скоро повернуться додому, і тоді ті йолопи, Борчині розбійники, *тряця їхній матері*, всі до ноги втечуть із Матісової фортеці» (А. Лінгрен «Роня, дочка розбійника», пер. з шв. О. Сенюк, 1987), «<...> Працювали нормаль-

но («Аж надто, *трясця їхній матері*, нормально», — чортихнувся Ральф)» (М. Кідрук «Бот», 2012), «— Це миші поїли? — Еге! Миші! Сороки спаскудили, *трясця їх матері!*» (Ю. Логвин «Золоті копита», 2012), «Чоловіки й жінки тихенько гомоніли про своє: про смерть, зерно і “колгоспи, *трясця їх матері*”» (Н. Доляк «Чорна дошка», 2014).

Сполучень займенників *їх/їхній* зі словами *зміст*, *значення*, *основа*, *функціонування*, *частка*, *форма*, *назва*, *природа*, *сутність*, *наявність*, *структура*, *власник*, *вартість* було знайдено 2734, серед них приблизно рівна кількість сполучень з *їх* та *їхній*. Частка сполучень іменників цієї групи з займенником *їхній* у період 1945–1969 рр. становила 38%, потім, у період активного просування норми *їхній*, збільшилася до 57%, трималася на цьому рівні до початку 2000-х рр., а в період 2005–2018 рр. знову значно зменшилася, практично до показника 1945–1969 рр. (див. табл. 6).

Таблиця 6

Сполучення присвійних займенників <i>їх</i> та <i>їхній</i> зі словами <i>зміст</i> , <i>значення</i> , <i>основа</i> , <i>функціонування</i> , <i>частка</i> , <i>форма</i> , <i>назва</i> , <i>природа</i> , <i>сутність</i> , <i>наявність</i> , <i>структура</i> , <i>власник</i> , <i>вартість</i> у текстах різних періодів			
Роки	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1945-1969	78	48	38
1970-1990	98	131	57
1991-2004	194	260	57
2005-2018	1148	777	40

У сучасних текстах у сполученні з іменниками *зміст*, *значення*, *основа* тощо частіше вживається варіант *їх*. Можна припустити, що старший варіант (*їх*) у сучасній мові поступово закріплюється в нехудожніх стилях:

«У Франції, завдяки урядовим субсидіям, вартість однієї смарт-картки знизилася до 3-х доларів, а в Японії на основі масового виробництва смарт-карток удалося знизити *їх вартість* до 2,5 доларів за штуку» (А. Щетинін «Гроші та кредит», 2005), «Вплив ТНК [транснаціональних компаній] на українському ринку посилюється, *їх частка* у експорті зерна складає біля 60%» (І. Кириленко «Актуальні проблеми аграрної реформи в Україні...», 2009), «Електронні гроші — умовна назва фінансових коштів, які використовує *їх власник* на основі електронної системи банківських послуг» (Д. Коваленко «Гроші та кредит: теорія і практика», 2010), «Нам потрібно не просто знати ці та інші подібні факти, а розуміти *їх*, усвідомлювати *їх значення* у нашому особистому житті, у житті українського суспільства загалом» (В. Курило, Г. Корнієнко «Українці та література українського зарубіжжя в світі», 2014), «Природа душі тотожна природі думок, *в їх основі* лежить рух» (І. Кальмук «Українознавчий зміст філософсько-культурологічного вчення В. П. Петрова», 2015), «В. Мойсієнко, вивчаючи організаційно-правовий статус військово-промислових комітетів, розглянув *їх структуру*, кадровий склад, джерела фінансування» (І. Татаринів «Мобілізація людських та матеріальних ресурсів Бессарабської губернії під час Першої світової війни (1914–1917 рр.)», 2016), «<...> Середні хвили добре розповсюджуються у вечірній і нічний час, гірше — в світлу пору доби, така *їх природа*» (Ф. Наконечний «Телерадіопростір Рівненщини: від вито-

ків до сьогодні», 2017), «Формально інститути залишаються дуже подібними, але підзвітність громадянам змінює їх сутність і перетворює, образно кажучи, “можновладців” на “слуг народу”» (В. Дубровський «Корисні ідіоти контрреволюції», 2018).

Таким чином, до 1870-х рр. у літературних українських текстах уживається тільки присвійний займенник 3-ої ос. мн. *їх*, а до 1920-х рр. — переважно він. Варіант *їхній* з’являється в писемних текстах носіїв літературної мови з кінця ХІХ ст., причому в цей період уживається майже тільки в художніх творах та листах, а вже з початку ХХ ст. поширюється також у публіцистиці, наукових працях. З 1920-х рр. проблема варіативності *їх/їхній* обговорюється в мовознавстві. Письменники 20–30-х рр. уже значно частіше вживають відмінюваний варіант присвійного займенника третьої особи множини, деякі автори навіть повністю відмовляються від варіанта *їх*, пишуть тільки *їхній*. У 1950–70-ті рр. відмінюваний варіант закріплюється у словниках як рекомендований і частотність його в текстах зростає. У художніх текстах це зростання відбувається постійно, і на початку ХХІ ст. переважає варіант *їхній*. У складі сталих виразів (*на їх/їхню думку*, *їх/їхня милість*, *трясця їх/їхній матері*) заміна *їх* на *їхній* відбувається повільніше, але ми також це спостерігаємо. У публіцистичних, офіційних та наукових текстах частка вживання *їхній* зростає повільніше, а у сполученнях зі специфічною лексикою, нехарактерною для художнього й розмовного стилів (*зміст*, *значення*, *основа*, тощо) становить у післявоєнний період менше половини випадків уживання присвійного займенника 3-ої ос. мн., у період 1970–2004 рр. — трохи більше половини, а в сучасних текстах знову наближається до повного показника. Отже, новий варіант присвійного займенника 3-ої ос. мн. (*їхній*) у сучасній українській мові є основним, він наявний у текстах різних функціональних стилів і є частотнішим, старший варіант (*їх*) уживається обмежено, але в нехудожніх текстах сучасного періоду він переважає.

М. О. SHVEDOVA

DEVELOPMENT OF THE THIRD PERSON PLURAL POSSESSIVE PRONOUN IN STANDARD UKRAINIAN

The paper describes the diachronic evolution of the specialized (adjectival) possessive *jixnij* ‘their’ in Ukrainian, as opposed to the invariable possessive *jix*, ambiguous between possessive and pronominal genitive. The latter pattern is the only standard variant in Russian, whereas in Ukrainian and Belarusian a certain degree of variation between the two models is attested, distinctive also from the diachronic point of view. The study is based on GRAC, a diachronic regionally annotated Ukrainian corpus including texts since the arrival of the Modern Ukrainian period (1810s) until the present-day texts. Different regions of Ukraine are represented in the corpus, as well as different countries of the diaspora. The occurrence of both variants is statistically analyzed depending upon the corresponding periods and regions.

Before 1870s *jixnij* is not attested in the works of the major Ukrainian writers of the period. It was still used rather marginally in the last quarter of the 19th century, with Mykhajlo Starytskyj as the first author to use it on a par with the possessive *jix*. *Jixnij* does not gain ground until the 20th century, the first author to use it predominantly over *jix* being Volodymyr Vynnychenko. Something it is characterized by the linguists of the period as a neologism or Russianism (ostensibly from Russian non-standard *ixnij* and its variants). It

becomes first standardized as the preferable option, more clearly disambiguating between the genitive and the possessive function, about 1920s–1930s, and becomes widespread after that date. The normative sources of the 20th century hesitate between the two, although, in its second half, increasingly prefer *jixnij*. The usage basically follows the norm, and currently numerous purists, vice versa, tend to reject and stigmatize the older variant *jix* as an alleged Russianism and/or neologism. Even the texts of the 19th century are sometimes re-edited with *jix* changed to *jixnij*.

Our study shows that *jixnij* is used overall less frequently (in all the historical periods) in non-fiction than in fiction, and that the dramatic increase in its frequency occurs about 1970 in fiction but only about 1990 in non-fiction. Some regional differences between Eastern and Western Ukraine are not so clear-cut. *Jix* also tends to retain higher frequencies within idioms like *jix(nja) mylist'velyčnist'* 'their grace/majesty' than in free combinations.

In journalistic, official and academic texts the rate of *jixnij* increases slower and in combination with specific lexicon rare in fiction and oral speech like *zmist* 'content', *značennja* 'meaning', *osnova* 'basis' etc. fluctuates about 50% of all the 3rd person singular possessives in the texts created after 1945; currently it is even lower than 50%. Thus the new variant *jixnij* is the unmarked one and the most frequent one in the contemporary texts, being used in different genres, whereas the older variant *jix* is restricted in its use while still clearly regaining ground in non-fiction.

Key words: Ukrainian grammar, diachronic evolution, corpus, statistics, possessive.